

Osmanlı Şehir ve Kasabalarının İmarında Vakıfların Rolü

Role of Foundations in the Reconstruction of Ottoman Cities and Towns

Mustafa Özer¹

öz

Vakıf kurumu bünyesinde, şehir, kasaba ve yollar üzerinde gerçekleştirilen imar ve inşaa faaliyetleri ile toplumun; dinî, eğitim, ticaret, sosyal, kültürel, vd. alanlardaki ihtiyaçları karşılanmıştır. Ayrıca, şehir, kasaba ve yollar üzerindeki alt yapı çalışmalarının önemli bir kısmı da, vakıf sistemi içerisinde gerçekleştirilmiştir. Bu sayede, devletin bu konularda yapması gereken yatırımlar ile imar ve inşaa faaliyetleri de azaltılmıştır. Osmanlı şehirlerinin kurulmasında ve gelişmesinde, dinî ve sosyo-kültürel nitelikli yapılar topluluğu olan külliyele, şehirlerin farklı yerlerinde inşa edilerek büyük ve kalabalık semtlerin oluşmasında etkili olmuşlardır. Özellikle, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş ve gelişme sürecinde, vakıf sistemi sayesinde gerçekleştirilen imar faaliyetleri ve buna bağlı olarak müslümanlar lehine değişen demografik yapıyla birlikte, söz konusu bu şehir ve kasabalar birer Türk ve İslam şehir karakteri kazanmışlardır. Bu durumu, Osmanlı İmparatorluğu'nun üç başkenti (Bursa, Edirne, İstanbul) yanı sıra; Üsküp, Selanik, Saraybosna, Dimetoka, Elbasan, Prizren, Filibe gibi Balkan şehirlerinde; Konya, Kayseri, Manisa, Amasya, Diyarbakır gibi Anadolu şehirlerinde; Fas, Tunus, Cezayir, Mısır, Irak, Kıbrıs gibi ülkelerdeki şehirlerde sıklıkla görebiliyoruz. Bu çalışmada, vakıf sisteminin Osmanlı şehir ve kasabalarının imar ve iskânına katkısı, büyük ölçekli külliyele üzerinden incelenmiştir. Çalışma hazırlanırken, bu konuda daha önce yapılmış araştırma ve yayınlar ile uzun yıllara dayalı saha çalışmalarımızdan yararlanılmıştır.

Anahtar kelimeler: Vakıf, imar faaliyeti, Osmanlı şehri, külliye, imar ve iskân

ABSTRACT

Our aim in this study is not to discuss the establishment, functioning, and types of foundation institutions in detail. Our main aim is to emphasise the effects of the complexes, which are a collection of buildings and structures with different functions built within the foundation system in the Ottoman Period, on the construction, settlement, and therefore the physical development of cities and towns. With the zoning and construction activities carried out on cities, towns, and roads within the foundation institution, the needs of society in the fields of religion, education, trade, social, cultural, etc. were met. In addition, a significant part of the infrastructure (roads, bridges, water systems, etc.) works on cities, towns, and roads were carried out within the foundation system. While preparing this article, previous research and publications on this subject and our field studies based on many years have been utilised. The sources and publications used in the study are provided at the end of the article. In the establishment and development of Ottoman cities, social complexes and religious and social

¹İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: M.Ö. 0009-0005-4555-0772

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Mustafa Özer,
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Sanat Tarihi Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-posta: mustafaazer@gmail.com

Başvuru/Submitted: 29.11.2023

Revizyon Talebi/Revision Requested: 08.03.2024

Son Revizyon/Last Revision Received: 12.03.2024

Kabul/Accepted: 10.06.2024

Online Yayın/Published Online: 24.06.2024

Atıf/Citation: Özer, Mustafa. "Role of Foundations in the Reconstruction of Ottoman Cities and Towns". *Sanat Tarihi Yıllığı - Journal of Art History* 33(2024), 195-217.

<https://doi.org/10.26650/sty.2024.1397699>

building communities were established in different parts of the cities and directed the formation of crowded districts. In Turkish-Islamic cities, complexes were generally designed and built within the framework of a plan and programme. Within the complexes, there are structures with different functions that meet the needs of the people of the city and town. These complexes can be found in almost all Ottoman cities and towns, especially in capitals such as Bursa, Edirne, and Istanbul. They also appear as benzil social complexes built on the main roads connecting these cities and towns. In this way, in addition to the physical shaping and development of cities and towns, the needs of their inhabitants were also met. New neighbourhoods bearing the same name as the social complexes emerged around these complexes built within the foundations, and thus, the new population coming to the city settled in these neighbourhoods. In addition to the three capitals of the Ottoman Empire (Bursa, Edirne, Istanbul), we can often see this situation in Balkan cities such as Skopje, Ishtip, Tetovo, Salonica, Sarajevo, Mostar, Banja Luka, Dimetoka, Elbasan, Berat, Prizren, Plovdiv, Rhodes, Crete, Zigetvar, and Peç; Anatolian cities such as Konya, Kayseri, Manisa, Amasya, Trabzon, and Diyarbakır; and cities in countries such as Morocco, Tunisia, Algeria, Egypt, Iraq, and Crimea. These cities, which were within the borders of the Eastern Roman Empire before they came under Ottoman rule, gained the character of Ottoman cities in a short period of time with the rapid reconstruction and settlement activities initiated after their conquest.

Keywords: Foundation, Ottoman city, complex, building activity, zoning and settlement

EXTENDED ABSTRACT

Our aim in this study is not to discuss the establishment, functioning, and types of foundation institutions in detail. Our main aim is to emphasise the effects of the complexes, which are a collection of buildings and structures with different functions built within the foundation system in the Ottoman Period, on the construction, settlement, and therefore the physical development of cities and towns.

With the zoning and construction activities carried out on cities, towns, and roads within the foundation institution, the needs of society in the fields of religion, education, trade, social, cultural, etc. were met. In addition, a significant part of the infrastructure (roads, bridges, water systems, etc.) works on cities, towns, and roads were carried out within the foundation system.

While preparing this article, previous research and publications on this subject and our field studies based on many years have been utilised. The sources and publications used in the study are provided at the end of the article.

In the establishment and development of Ottoman cities, social complexes and religious and social building communities were established in different parts of the cities and directed the formation of crowded districts.

In Turkish-Islamic cities, complexes were generally designed and built within the framework of a plan and programme. Within the complexes, there are structures with different functions that meet the needs of the people of the city and town. These complexes can be found in almost all Ottoman cities and towns, especially in capitals such as Bursa, Edirne, and Istanbul. They also appear as benzil social complexes built on the main roads connecting these cities and towns.

In this way, in addition to the physical shaping and development of cities and towns, the needs of their inhabitants were also met.

New neighbourhoods bearing the same name as the social complexes emerged around these complexes built within the foundations, and thus, the new population coming to the city settled in these neighbourhoods.

In addition to the three capitals of the Ottoman Empire (Bursa, Edirne, Istanbul), we can often see this situation in Balkan cities such as Skopje, Ishtip, Tetovo, Salonica, Sarajevo, Mostar, Banja Luka, Dimetoka, Elbasan, Berat, Prizren, Plovdiv, Rhodes, Crete, Zigetvar, and Peç; Anatolian cities such as Konya, Kayseri, Manisa, Amasya, Trabzon, and Diyarbakr; and cities in countries such as Morocco, Tunisia, Algeria, Egypt, Iraq, and Crimea.

These cities, which were within the borders of the Eastern Roman Empire before they came under Ottoman rule, gained the character of Ottoman cities in a short period of time with the rapid reconstruction and settlement activities initiated after their conquest.

In these and other Ottoman cities and towns, the zoning and settlement policies explained in detail above were implemented. Thanks to the foundations established in this direction, complexes, almshouses, mosques and masjids, and tekkes and dervish lodges were built, each of which was the centre of the neighbourhood or district they were named after. To cover the maintenance and repair costs of these buildings, the salaries of the staff, and other expenses, commercial buildings (shops, bazaars, inns, mills, etc.) called “akar” were built in the commercial and production areas of the city. Thus, both the development of trade and production areas and the establishment of new districts and neighbourhoods where the population migrating to the city would reside were ensured. Undoubtedly, those who pioneered and contributed to the physical, commercial, economic, cultural, and social development of cities and towns (as in the cases of Bursa, Edirne and Istanbul) were state rulers and their families, senior administrators, Muslim judges, scholars, merchants, sheikhs, etc. through the foundations they established.

In addition, the benzil social complexes, which were built on the roads connecting the cities and towns, at a distance from dawn to dusk, and whose centre of gravity was composed of inns and caravanserais for trade and accommodation purposes, enabled the places where they were located to flourish and turn into towns and cities over time.

In the reconstruction and settlement policy implemented by the Ottoman Empire in the cities and towns included within its borders, those who came to the forefront through the foundations they established were members of the dynasty, high-level administrators and soldiers, Muslim judges, scholars, merchants, sheikhs, and people with status in society.

Newly captured cities were rapidly Turkified and Islamised through a conscious reconstruction and settlement policy pursued through the foundation system.

The foundation institution, whose founders, functioning, purpose of establishment, zoning, and construction activities to meet the needs of the people living in cities and towns in the Ottoman period were explained above, continues its existence and activities in a diversified and enriched manner today.

1. Osmanlı Şehir ve Kasabalarının Fizikî Karakteri Hakkında Genel Bilgi

Türk ve İslam toplumlarında sekizinci yüzyıldan itibaren karşımıza çıkan vakıflar, amaçlarına göre hayrî ve aile; mülkiyet durumlarına göre sahih ve gayrisahihi; kira gelirlerine göre tek kirah, iki kirah, mukataah, gedik; yönetimlerine göre mazbut, mülhak ve müstesna şeklinde gruplandırılmaktadır¹. Vakıfları kurucularına göre ise; padişah ve hanedan mensuplarına ait vakıflar, devlet görevlileri tarafından kurulan vakıflar, ilmiye mensupları, ayanlar ve eşraf tarafından kurulan vakıflar, halk (müslim ve gayrimüslim) vakıfları şeklinde gruplandırmak mümkündür².

Vakıf kavramı esasen hukukî bir sözleşmeyi tanımlamakla birlikte, zaman içerisinde akar ve hayratı ifade etmek için kullanılmıştır. Akar ve akarat, vakıfların ekonomik gücünü, hayır ve hayrat ise vakıfların topluma yönelik faaliyetlerini kapsamaktadır. Başka bir deyişle akarat kurumun aracını, hayrat amacını, vakıf ise kuruma varlık-kimlik kazandıran hukukî işlemi tanımlamaktadır. Hayrat, akarat ve vakıf kavramlarından oluşan bu sistem; bir kişinin elde ettiği mülkü/ bir akarını, özgür iradesiyle insanların ihtiyacını karşılamak amacıyla hayır için kullanıma tahsis etmesi ve bunlar arasındaki ilişkileri hukukî bir zemine oturtmasından oluşmaktadır. Hukukî sözleşmenin vakıf kavramıyla ifade edilmesi; vakfî kuran kişinin-kişilerin tahsis ettiği her türlü mal varlığının, belirlenen amacı dışında kullanılmaması ve kurumun sürekliliğinin sağlanmasına dayanmaktadır³.

Kuşkusuz bu çalışmada amacımız, vakıf kurumlarının kuruluş, işleyiş ve çeşitlerini ayrıntılı olarak ele almak değil; vakıf sistemi içerisinde inşa edilen değişik işlevli yapı ve yapılar topluluğu olan külliyeler ile şehir ve kasabaların imarı, iskânı ve dolayısıyla fizikî gelişimi üzerinde durmaktır.

Mevcut araştırma ve yayınlar incelendiğinde, Türk ve İslam toplumlarında karşımıza çıkan vakıfların, farklı yönleriyle ele alındığı gözlenmektedir. Kuruluş amacı, kurucuları, faaliyetleri, hukukî yapısı, işleyiş ve faaliyetlerini açıklayan şartnamesi (vakfiyesi), gayrimenkulleri, gelirleri, vd. yönleriyle farklı bilim dallarını ilgilendiren pek çok bilgiyi bünyesinde barındıran vakıflar; ağırlıklı olarak sosyal, hukukî ve toplumsal yönleriyle incelenmişlerdir.

Vakıf kurumu bünyesinde şehir, kasaba ve yollar üzerinde gerçekleştirilen inşa faaliyetleri ile toplumun başta dinî, eğitim, ticaret, sosyal, kültürel, vd. alanlardaki ihtiyaçları karşılanmıştır. Ayrıca, şehir, kasaba ve yollar üzerindeki alt yapı (yol, köprü, su sistemi, vb.) çalışmalarının önemli bir kısmı da, vakıf sistemi içerisinde yapılmıştır. Bu sayede, devletin bu konularda yükü azaltılmış, yapması gereken yatırımlar vakıflar yoluyla sağlanmıştır.

1 Nazif Öztürk, *Menşe'i ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar* (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1983), 80-134; Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf," *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c.42, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 479-485; Ufuk Gülsoy vd., *Bir Medeniyetin İzdüşümü Vakıflar* (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2014), 27-40.

2 Gülsoy vd., *Bir Medeniyetin İzdüşümü Vakıflar*, 89-154.

3 Öztürk, *Menşe'i ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*, 116-134; Yediyıldız, "Vakıf," 479-485.

Bu çalışmada, yukarıda kısaca çerçevesini belirlediğimiz *vakıf sisteminin şehir ve kasabaların imar-iskânındaki etki ve katkısı*, büyük ölçekli Osmanlı şehirlerinde gerçekleştirilen başta külliye olmak üzere, diğer yapı türleri üzerinden incelenmiştir. Çalışma hazırlanırken, bu konuda daha önce yapılmış araştırma ve yayınlar ile uzun yıllara dayalı saha çalışmalarımızdan yararlanılmıştır.

Osmanlı belgelerindeki ifadeyle *bâzâr durur, cum 'a kılunur* şeklinde yerleşim yerleri olarak tarif edilen şehirler, belirli bir fizikî ve sosyal düzene sahiptir⁴. Osmanlı şehirlerinin plan düzeninin başlıca unsurları; *cami (dini merkez), bedesten (ticari merkez) ve imaret* siteleridir⁵. Osmanlı şehirlerinin fizikî şekillenmesinde, dini ve sosyal nitelikli yapılar olan imaretler ve külliyeler, şehirlerdeki kalabalık semtlerin oluşmasına yön vermişlerdir. *Şehirlerin ana unsurunu teşkil eden bu kurumların tamamına yakını vakıf yapılarıdır. Bunun yanı sıra, ticaret bölgesindeki dükkanların önemli bir kısmı da vakıflar bünyesinde dir. Osmanlı şehirlerinin fizikî olarak şekillenmesinde, vakıf yoluyla inşa edilen değişik işlevli yapıların büyük bir etkisi olmuştur.* Dini, eğitim, sağlık ve ticaret ile ilgili yapılar, şehir ve kasabaların fizikî yapısını oluşturan unsurların önemli bir parçalarıdır⁶.

Osmanlı şehirlerinin entelektüel merkezi konumundaki *caminin* yakın çevresinde; kitapçılar, mücellidler gibi meslek grupları yer almaktadır. Daha sonra sırasıyla; dokumacılar, marangozlar, demircilik ve bakırcılık mesleğini icra eden esnaf-zanaatkarlar ile deri işiyle uğraşan zanaatkarlar gelmektedir. Şehrin girişlerine yakın bölgelerde müşterileri daha çok köylü olan saraçlar ve eyerciler görülmektedir. Şehrin en dışında ise, debbağhane (tabakhane) ve boyahaneler bulunmaktadır⁷.

Osmanlı'nın erken dönemlerinde kale/surların hemen yakınında kurulan *pazar yerleri (çarşı)* zamanla şehrin merkezinde konumlanmıştır. Osmanlı şehirlerindeki *pazar yerlerinde*, ortak bir plan şeması hakimdir. Benzer malların imalatını ve satışını yapan esnaf, genellikle aynı yerlerde faaliyet göstermişlerdir. *Pazar* içerisinde her ticaret dalının mensupları için ayrı bir bölüm yer almaktaydı. Ticaretin yapıldığı mekândaki yerleşme düzeninin, İslam şehirlerinde de aynı prensip doğrultusunda şekillendiği anlaşılmaktadır⁸. Şehre gelen yollar,

4 Alpaslan Aliagaoglu ve Abdullah Uğur, "Osmanlı Şehri," *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 38 (2016), 204-211.

5 Osman Ergin, *Türk Şehirlerinde İmaret Sistemi* (İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1939), 61-63; Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler-I: İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler," *Vakıflar Dergisi* 2 (1942), 284-285; Ömer Lütfi Barkan, "Şehirlerin Teşekkül ve İnkişafı Tarihi Bakımından Osmanlı İmparatorluğunda İmaret Sitelerinin Kuruluşu ve İşleyişine Ait Araştırmalar," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 23 (1963), 239-296; Tülay Reyhanlı, "Osmanlı Mimarisinde İmaret: Külliye Üzerine Notlar," *Türk Kültürü Araştırmaları* 15 (1976), 121-129.

6 Mustafa Özer, "Balkanlar'da Osmanlı Kenti ve Mimarlık Mirası," *Vakıf Restorasyon Yıllığı* 13 (2016), 124.

7 Özer Ergenç, "1580-1596 Yılları Arasında Ankara ve Konya Şehirlerinin Mukayeseli İncelenmesi Yoluyla Osmanlı Şehirlerinin Kurumları ve Sosyo-Ekonomik Yapısı Üzerine Bir Deneme" (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 1973), 61-63; Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fizikî Yapıya Etkileri," *İslam Geleneginden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler 1* içinde ed. Veddi Akyüz ve Seyfettin Ünlü (İstanbul: İlke Yayınları, 1996), 407.

8 Ergenç, "Osmanlı Şehirlerinde Esnaf," 408; Özer, "Balkanlar'da Osmanlı Kenti," 124.

pazar yerlerinde ulaşmaktadır. Şehrin mihenk noktaları, ticari faaliyetlerin gerçekleştiği *çarşı, pazar yerleri, arasta ve dükkanlar* ile çevrelenmiştir. Tüccarların bulunduğu, transit ticarete kullanılan malların alınıp-satıldığı ve *şehrin esas merkezi, kalbi niteliğindeki yapı bedestendir*. Bedesten çevresinde, yalnızca bir konaklama yeri değil ticari faaliyetler için de kullanılan *hanlar* bulunmaktadır. Çoğunlukla şehrin ulu cami ya da camilerinin bir kısmı da bu bölgede yer almaktadır. Bu merkezden şehrin diğer odak noktalarına doğru bir yayılma söz konusudur. *Yayılmanın merkezini, bedestenden başlayan ve uzunçarşı* adı verilen geniş bir cadde oluşturmaktadır⁹. *Uzunçarşı*, şehirde farklı meslek gruplarını ihtiva eden esnafın yer aldığı bir merkez durumundadır. Bu merkeze açılan cadde ve sokaklarda, farklı alanlarda mal ve/veya hizmet üreten esnaf sıralanmaktadır. Şehirdeki esnafın yerleşim düzeni, büyük tacirlerin yer aldığı ve transit ticarete kullanılan ürünlerin alınıp-satıldığı *Bedesten*'e göre olmuştur. *Bedesten'in yakın çevresinde*, iç ve dış pazar için üretim yapan zanaatkarlar ve bunlara yardımcı olan/destekleyen meslek grupları konumlanmıştır. Meslek gruplarının şehir içindeki merkez noktası olan Bedesten'e göre yerleşmesi, Osmanlı şehirlerindeki çarşı ve pazarların ana düzenini meydana getirmektedir¹⁰. Şehir planı, üretim ve ticaretin bu ana damarları çevresinde kurulan ve şekillenen mahallelerle tamamlanmaktadır.

Osmanlı şehirlerinin sosyal ve fizikî ögesi durumundaki ana yerleşim alanı mahalledir. Mahalle: çoğunlukla bir dinî yapının, imaretin ya da pazarın çevresinden gelişen, bünyesinde çok sayıda evi de bulduran bir yerleşim birimidir¹¹. *Mahalle*; birbirini tanıyan, bir ölçüde birbirinin davranışlarından sorumlu, sosyal dayanışmaya sahip insanların ikâmet ettiği sosyo-kültürel ve fizikî bir alandır. Osmanlı Dönemi'ndeki tanımı ile aynı camide ibâdet eden cemaatin aileleriyle beraber yaşadıkları iskân alanlarıdır.

Müslüman halk ile gayrimüslimler, Osmanlı şehirlerinde farklı mahallelerde bir arada ikamet etmişlerdir. Ayrıca, bazı meslek erbabı (esnaf grupları), kendi mesleklerinin adlarıyla bilinen mahallelerde birlikte yaşamışlardır. Fakat, bahsi geçen meslek erbablarının şehir içerisindeki kümeleşmesi, dışa kapalı bir yaşam dünyası oluşturdukları yargısına götürecek ölçüde değildir¹². Şehrin merkezinde meslek grupları arasında görülen gruplaşmalar, mahallelere birebir yansımamıştır. Bir mahallede farklı meslek gruplarından insanların bir

9 Ergenç, "1580-1596 Yılları," 61; Mustafa Cezar, "Geçen Yüzyıllardaki Türk Şehri," *İslam Mimari Mirasını Koruma Konferansı (22- 26 Nisan 1985), Bildiriler* içinde (İstanbul: 1987), 182-183; Ergenç, "Osmanlı Şehirlerinde Esnaf", 408.

10 Ergenç, "Osmanlı Şehrinde Esnaf," 412; İlhan Tekeli, "Osmanlı İmparatorluğunda Kent Planlaması Pratiğinin Gelişimi ve Kültürel Mirasın Korunmasındaki Etkileri," *İslam Mimari Mirasını Koruma Konferansı (22- 26 Nisan 1985), Bildiriler* içinde (İstanbul: 1987), 161.

11 Osman Ergin, *Türk Şehirlerinde İmar Sistemi*, 103; Barkan, "Şehirlerin Teşekkül ve," 239-296; Musa Çadircı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye-Anadolu Kentleri* (Ankara: İmge Kitabevi, 2011), 259.

12 Ergenç, "1580-1596 Yılları Arasında," 62; Sevgi Aktüre, "Anadolu Türk Kentinde Türkleşme-İslamlaşma Süreci, Mekansal Yapı Değişimi ve İslam Mimari Mirası," *İslam Mimari Mirasını Koruma Konferansı (22- 26 Nisan 1985), Bildiriler* içinde (İstanbul: 1987), 31; Kemal Ahmet Aru, "Osmanlı Türk Kentlerinin Genel Karakteristikleri Üzerine Görüşler," *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme* içinde (İstanbul: 1996), 330; Barkan, "Şehirlerin Teşekkül ve," 239-240.

arada yaşadıkları arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Birlikte ticarî faaliyette bulunan müslüman ve gayrimüslimlerin, sosyal hayatlarını birbirlerine açık yerlerde geçirmesi doğal bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır¹³.

Mahalle, şehir yaşamının fizikî bir alanı olduğu gibi, burada ikâmet eden insanların katıldığı bir tarikatın ve/veya loncanın veya aynı dine mensup olanların yaşadığı yer olarak da ifade edilebilir. Osmanlı'nın erken dönemlerinde mahallenin temsilcisi *mahalle kethüdası* iken, zamanla bu görevi imamlar üstlenmiştir¹⁴.

Osmanlı şehirlerinde ev-konutların yer aldığı bölümler, genellikle üretim ve ticaret yapılan alanlardan ayrı tutulmuştur. Gösterişsiz bir tasarıma sahip evler, işlevsel bir yapı eyleminin sonucunun bir ürünüdür. Aynı karakterdeki evler, dar ve/veya düzgün olmayan yol ve sokak dokusunun oluşmasına neden olmuştur. Şehirlerde yer alan çıkmaz sokaklar; mahallelere ulaşımı sağlayan ana yollar üzerinden evlere giden özel (şahsî) yollar haline dönüşmüştür¹⁵. Osmanlı şehirlerinde meydan kavramı ve planlamasının olmadığını söylemek yanlış olmaz. Şehirlerde yer alan küçük alanlar; cami, çeşme vd. etrafında ya da pazarlarda kendiliğinden meydan gelmiştir¹⁶.

İmar ve iskânı teşvik edilen bir *yerleşim yerinin yeni bir mahallesi (semti)*, çoğunlukla *bir vakıf marifetiyle inşa edilmiş olan bir caminin çevresinde yer alan değişik işlevli yapılardan meydana gelen külliyelerle de oluşturulmaktadır*. Külliyeler, çevrelerinde farklı aktivitelerin gerçekleştirilmesine imkân verecek yapı ve tesislerin inşasıyla, şehirlerin fizikî karakterini şekillendiren birer katalizör rolüne sahiptirler¹⁷. Şehrin fizikî dokusunun şekillenmesine katkı sağlayan ve çevresinde inşa edilen yapılarla bir mahalleyi-semti oluşturan tekke ve zaviyeler, 16. yüzyıldan sonra aslî fonksiyonlarından uzaklaşarak birer mahalle camii veya mescidine dönüşmüştür¹⁸.

Osmanlı şehirleri için yukarıda genel hatlarıyla özetlenen ortak durumu, Osmanlı Devleti'nin hüküm sürdüğü hemen her şehir ve kasabada bulabiliriz.

2. Osmanlı Şehir ve Kasabalarının İmarında Vakıfların Rolü

Vakıf kurumlarının; başta dinî, sosyal, kültürel ve ticarî alanlar olmak üzere, şehir ve kasabaların imarında, fizikî olarak gelişmesinde, ıssız yerlerin ve yolların şenlenmesinde etkin rolü olduğunu yukarıda ana hatlarıyla belirtmiştik. Kurulan vakıflar bünyesinde, vakfa

13 Ergenç, "Osmanlı Şehrinde Esnaf," 408.

14 Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, 1243-1453* (İstanbul: Barış Kitap, 1979), 1:408-409; Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye-Anadolu*, 257-262.

15 Doğan Kuban, *Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler* (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları), 1995, 186-191; Aru, "Osmanlı Türk Kentlerinin," 220.

16 Kuban, *Türk ve İslam Sanatı*, 192.

17 Feridun Akozan, "Türk Külliyyeleri," *Vakıflar Dergisi* 8 (1969), 303-308; Tekeli, "Osmanlı İmparatorluğunda Kent," 161; Cezar, "Geçen Yüzyıllardaki Türk," 179; Halil İnalcık, "İstanbul: Bir İslam Şehri," *İslam Tetkileri Dergisi* 9 (1995), 255.

18 Sevgi Aktüre, *19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Türk Kenti Mekansal Yapı Çözümlemesi* (Ankara: İTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları, 1981), 27.

gelir sağlayıcı, akar niteliğindeki bağ, bahçe, tarla dışında; han, kervansaray, hamam, arasta, bedesten, değirmen, dükkân gibi ticarî nitelikli yapılar inşa edilmiştir. Bu yapıların işletilmesi veya kiraya verilmesiyle elde edilen gelire de; yine vakıf bünyesinde inşa edilen dinî, eğitim, sosyal nitelikli yapılarda eğitim-öğretim gören öğrencilerin iâşeleri, görev yapan personellerin maaşları, yardıma muhtaç insanların ihtiyaçları, vakfa ait binaların bakım- onarım masrafları karşılanmaktadır. Elde edilen gelirden geriye kalan da, vakfı kuranlara ve mütevellie ayrılırdı¹⁹.

Vakıf sistemi çerçevesinde, şehir ve kasabaların üretim- ticaret- çarşı kesimlerinde inşa edilen ve akar denilen gelir sağlayıcı nitelikteki yapılar (dükkân, arasta, han, kervansaray, hamam, değirmen, imalathane, vb.), İslam coğrafyasının büyük bir bölümünde bulunmaktadır. Bu yapılar, ayırt edilmeksizin toplumun bütün kesim ve katmanlarınca (şehirli, köylü, yönetilenler, yöneticiler, müslüman, hıristiyan, yahudi) herkes tarafından kullanılıyordu²⁰.

Osmanlı öncesi Türk-İslam şehirlerinde de karşımıza çıkan ve genellikle bir plan- program çerçevesinde tasarlanıp inşa edilen külliye, bünyesinde toplumun, şehir ve kasaba halkının ihtiyaçlarını karşılayan değişik işlevli yapıları bünyesinde barındırmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nda başta Bursa, Edirne ve İstanbul gibi başkentler olmak üzere, hemen bütün Osmanlı şehir ve kasabalarında karşımıza çıkan külliye, şehir ve kasabaları birbirine bağlayan ana *yollar üzerinde* ise *menzil külliye*leri²¹ şeklinde görülmektedir. İnşa edildikleri semtin- bölgenin şenlenmesini, üretim- ticaret- güvenlik, nüfus bakımlarından kalkınmasını ve gelişmesini sağlayan bu külliye; Osmanlı hanedan mensupları, üst düzey yöneticiler, askerler, bilginler, kadılar, tüccarlar, şeyhler, vd. statü ve varlık sahibi kişilerin kurmuş oldukları vakıflar sayesinde gerçekleştirilmişlerdir. Bu sayede, şehir ve kasabaların fizikî olarak şekillenmesi, gelişmesi yanı sıra, buralarda yaşayanların ihtiyaçlarının karşılanması sağlanmış olmaktadır. Vakıf sistemi içerisinde, şehir ve kasabaların alt ve üst yapısını oluşturan yapılar ile ana kervan yolları üzerinde menzil külliyelerinin inşa edilmesi, devletin bu alanlardaki yükünü hafiflettiği gibi, önceliğini başka alanlara kaydırmasına da imkân tanımıştır.

Bu genel prensibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun üç başkenti (Bursa, Edirne, İstanbul) yanı sıra; Üsküp, İştîp, Kalkandelen, Selanik, Saraybosna, Mostar, Banja Luka, Dimetoka, Elbasan, Berat, Prizren, Filibe, Rodos, Girit, Zigetvar, Peç gibi Balkan şehirlerinde²²; Konya, Kayseri,

19 Gülsoy vd., *Bir Medeniyetin İzdüşümü Vakıflar*, 74-88.

20 Yediyıldız, "Vakıf," 480.

21 Osmanlı Dönemi'nde ana yollar üzerinde belirli aralıklarla inşa edilen ve menzil külliye adı verilen yapılar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. M. Fatih Müderrisoğlu, "16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda İnşa Edilen Menzil Külliye" (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1993), 138-279.

22 Osmanlı Dönemi'nde Balkan coğrafyasındaki şehir ve kasabalarda inşa edilen eserler için bkz. Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mi'arisinde Fatih Devri, 855- 886 (1451- 1481) IV* (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1974); Ekrem Hakkı Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri, Yugoslavya II* (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1981); Ekrem Hakkı Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri, Yugoslavya III* (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1981); Ekrem Hakkı Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri, Bulgaristan, Yunanistan, Arnavutluk IV* (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1982); Machiel Kiel, *Ottoman Architecture in Albania, 1385-1912* (İstanbul: Research Centre for Islamic History, 1990).

Manisa, Amasya, Trabzon, Diyarbakır gibi Anadolu şehirlerinde²³; Kuzey Afrika (Fas, Tunus, Cezayir, Mısır, vd.)²⁴, Irak²⁵, Kırım²⁶ gibi ülkelerdeki şehirlerde sıklıkla görebiliyoruz. Özellikle, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş ve gelişme sürecinde, fethettiği şehir ve kasabalarda, vakıf sistemi sayesinde gerçekleştirdiği imar faaliyetleri ve buna bağlı olarak müslümanlar lehine değişen demografik yapıyla birlikte, söz konusu bu şehir ve kasabalar birer Türk ve İslam şehir karakteri kazanmışlardır.

Gerçekleştirilen imar faaliyetleriyle, Osmanlı şehir ve kasabalarının kurulmasında, gelişmesinde, fizikî olarak şekillenmesinde vakıf sisteminin başrolü oynadığı gerçeği, yukarıda genel hatlarıyla açıklanmıştır. Bu gerçeği somutlaştırmak adına, Osmanlı idaresine erken dönemde giren birkaç şehirdeki (Amasya, Bursa, Edirne, İstanbul) imar faaliyetlerini örnek olarak vermek yararlı olacaktır. Osmanlı idaresine girmeden önce Doğu Roma İmparatorluğu sınırları içerisinde kalan bu şehirlerde, fethedilmelerinin ardından süratle başlatılan imar ve iskân faaliyetleri, yukarıda izah edilen *vakıf sisteminin imar-iskân faaliyetlerindeki rolü* prensibi doğrultusunda gerçekleştirilmiş ve her bir şehir kısa süre içerisinde birer Osmanlı şehri karakteri kazanmıştır²⁷ (G. 1).

-
- 23 Osmanlı Dönemi'nde Anadolu coğrafyasındaki şehir ve kasabalarda inşa edilen eserler için bkz. Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Mi'mari Çağının Menşe'i, Osmanlı Mimarisinin İlk Devri, 630- 805 (1230- 1402)* (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1966); Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mi'marisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri, 806- 855 (1403- 1451)* (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1972); Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mi'marisinde Fatih Devri, 855- 886 (1451- 1481) III* (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1973); Metin Sözen vd., *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1975); Godfrey Goodwin, *A History of Ottoman Architecture* (London: Thames & Hudson Press, 2003); Aptullah Kuran, *Mimar Sinan*, (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986).
- 24 Mısır'daki Osmanlı mimarlık mirası için bkz. K. A. C. Creswell, *The Muslim Architecture in Egypt I-II*: (Oxford, 1952-1959); Kadir Pektaş, *Tunus'ta Osmanlı Mimari Eserleri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2002); Gönül Öney, "Mısır'da Osmanlı Mimarisinin Sentezi," *Sanat Tarihi Dergisi* 5 (1990), 139-148.
- 25 Irak'taki Osmanlı mimarlık mirası için bkz. Abdüsselam Uluçam, *Irak'ta Türk Mimari Eserleri* (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları), 1989.
- 26 Hakan Kırımılı ve Nicole Kançal-Ferrari, vd, *Kırım'daki Kırım Tatar (Türk-İslam) Mimari Yادigarları* (Ankara: T.C. Başbakanlık Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Yayınları, 2016).
- 27 İ. Erol Kozak, *Bir Sosyal Siyaset Müessesesi Olarak Vakıflar* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları, 1994); Nilüfer Ateş, "Osmanlı'da Vakıf-Külliyeye-Şehir İlişkisi," *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/2, (2017), 151-164; Mehmet Bayartan, "Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar ve Vakıf Sisteminin Şehre kattığı Değerler," *Osmanlı Bilim Araştırmaları* 10 (2008), 157-175; Aliğaoğlu ve Uğur, "Osmanlı Şehri," 203-226; Hatice Oruç, "Bosna şehirleri ve Vakıflar," *Sabah Ülkesi, Kültür- Sanat ve Felsefe Dergisi* 52 (2017), 118-123; Görgün Özcan, *Osmanlı Şehirciliği ve Vakıflar* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2022).

Görsel 1: Amasya II. Bayezid Külliyesi'nin havadan görünümü.
(Prof. Dr. Nuri Seçgin Arşivi)

Ayrıca, şehir ve kasabaları birbirine bağlayan yollar üzerinde, gün ağardıktan, hava kararınca kadar geçen sürede katedilen mesafede (arazinin ve yolun durumuna göre yaklaşık 25-35 km. aralıklarla) oluşturulan konaklama- dinlenme yerlerinde inşa edilen ve ağırlık merkezini ticaret ve konaklama amaçlı han ve kervansarayların oluşturduğu *menzil külliyesi*, buldukları yerlerin şenlenmesine ve zamanla birer kasabaya, şehre dönüşmesine imkân tanımıştır. Merkezlerinde inşa edilen menzil külliyesi ile birer şehir ve kasabaya evrilen bu şehir ve kasabalardaki külliyelelere örnek olarak; İstanbul'dan Avrupa'ya giden ana yol üzerinde bulunan Havsa'daki Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi (M. 1560), Babaeski'deki Semiz Ali Paşa Külliyesi (M. 1562), Lüleburgaz'daki Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi (M. 1654- 1579); İstanbul'dan başlayıp Mekke'ye giden hac yolu üzerindeki Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi (M. 1523- 24), Ilgın'daki Lala Mustafa Paşa Külliyesi (M. 1576), Karapınar Sultan Selim Külliyesi (M. 1560- 63)²⁸, Ulukışla'daki Öküz Mehmed Paşa Külliyesi (M. 1619), Payas'taki Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi (M. 1567- 1574) (G. 2) verilebilir. Yollar üzerinde inşa edilen bütün bu ve diğer menzil külliyesi, banilerince kurulan vakıflar sayesinde inşa edilmiş ve varlığını günümüze kadar korumuşlardır.

28 Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir," 355.

Görsel 2: Payas Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi'nin genel görünümü.
(Erişim 27 Eylül 2023, <https://www.devletialiyeyi.com/wp-content/uploads/2021/12/239837sokullu-mehmet-pasa-kulliye-ve-kalesijpg.jpg>)

Osmanlı idaresine M. 1326 yılında giren Bursa, devletin ilk başkenti olmasıyla ön plana çıkmaktadır. Osmanlı şehirleriyle ilgili olarak yapılan gruplandırmalara göre, *öncesi Bizans iken, Osmanlı şehrine dönüştürülen yerleşimler* sınıfına dahil edebileceğimiz Bursa²⁹, Osmanlı Devleti'nin ilk büyük şehri ve başkenti olmasının yanı sıra, Edirne ve İstanbul'a başta fizikî karakter olmak üzere, pek çok bakımlardan örnek teşkil etmesiyle de dikkati çekmektedir.

Osmanlı'nın fethinden önce kale-şehir niteliğinde bir yerleşim yeri olan Bursa, Orhan Gazi'nin başlattığı imar faaliyetleriyle Bursa Kalesi'nin dışında da büyümeye başlamıştır. Orhan Gazi, kalenin doğu tarafında inşa ettirdiği ve merkezinde de kendi adıyla anılan caminin (Orhan Câmii) yer aldığı külliye; imaret, medrese, hamam ve kervansaraydan oluşmaktadır. (M. 1339-1340.) Külliye bu haliyle şehrin merkezini şekillendirmiştir. Orhan Gazi'den sonra gelen Osmanlı padişahları da şehrin her bakımdan (yönetim, üretim, ticaret, bilim, kültür, sanat, eğitim, vd.) bir cazibe merkezi haline gelmesini sağlayacak adımlar atmışlardır. Buna bağlı olarak, şehrin göç almasıyla ortaya çıkan yeni semt, mahalle ihtiyacını gidermek amacıyla, yeni kurulacak mahallelerin merkezi olacak külliyeler inşa ettirerek, Bursa'nın imar ve iskânına önemli katkı sağlamışlardır. Bu bağlamda; I. Murad, Hüdâvendigâr Külliyesi'ni (M. 1360 civarı), Yıldırım Bayezid, Yıldırım (M. 1390 civarı) ve Ulu Cami (M. 1396- 1400) külliyelerini (G. 3), Çelebi Mehmed, Yeşil Külliyesi'ni (M. 1413-1421) (G. 4), II. Murad da Muradiye Külliyesi'ni (M. 1426) yaptırmıştır.³⁰

29 M. Fatih Müderrisoğlu, "Osmanlı Devleti'nde Vakıf Medeniyeti: Bani ve Şehir İlişkisi," *Vakıf Medeniyeti ve Şehir (Sempozyum)* içinde (Ankara: 2013, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları), 52.

30 Bursa'da inşa edilen külliyeler ve diğer yapılar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Aptullah Kuran, "Onbeşinci ve

Görsel 3: Bursa Yıldırım Bayezid Külliyesi'nin havadan görünümü.
(Erişim 27 Eylül 2023, <https://fotograf.bursa.com.tr/tarihi-kulliye-ve-medreseler/>)

Görsel 4: Bursa Yeşil Külliyesi'nin havadan görünümü.
(Erişim 27 Eylül 2023, <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/bursa/TurizmAktiviteleri/yesil-kulliyesi>)

Onaltıncı Yüzyıllarda İnşa Edilen Osmanlı Külliyelerinin Mimarî Esasları Konusunda Bazı Görüşler," *İstanbul Üniversitesi I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi (15-20 Ekim)* içinde (İstanbul: 1973), 795-814; Kazım Baykal, *Bursa ve Anıtları* (Bursa: Cenklar Matbaası, 1993).

Kurulan vakıflar bünyesinde inşa edilen bu külliyelerin çevresinde de, külliye ile aynı ismi taşıyan yeni mahalleler ortaya çıkmış ve böylece, şehre gelen yeni nüfus, bu mahallelerde iskân edilmiştir. Vakıf sistemi çerçevesinde gerçekleştirilen imar faaliyetleriyle kısa süre içerisinde bir Osmanlı şehri karakteri kazanan Bursa, özellikle padişahların kurmuş oldukları vakıflar ve yaptırmış oldukları külliyelerle, kısa süre içerisinde fizikî gelişimini büyük ölçüde tamamlamıştır. Osmanlı Devleti'nin ilk başkenti Bursa'da bir sarayın inşa edilmiş olması, şehrin yönetsel, bilim- kültür- sanat bakımlarından bir cazibe merkezi olmasını hızlandırmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun ikinci başkenti olan ve bu özelliğini, İstanbul'un fethedilip başkent yapılmasından sonra da sürdüren Edirne, I. Murad zamanında, M. 1361 yılında Osmanlı idaresine girmiştir. Bursa'nın imar ve iskânında olduğu gibi, Edirne de, vakıf sistemi çerçevesinde gerçekleştirilen imar faaliyetleriyle kısa süre içerisinde bir Osmanlı şehri kimliğine kavuşmuştur.

Bursa gibi Edirne de günümüzde *kaleiçi* olarak adlandırılan, etrafı surlarla çevrili alanda kurulmuş bir Bizans yerleşimi iken, tıpkı Bursa'daki gelişime benzer şekilde, dönemin yöneticilerinin öncülük ettiği imar faaliyetleriyle hızlıca imar edilerek, bir Türk- İslam şehri karakteri kazanmıştır. Fetih sonrasında, gayrimüslim halkın yaşadığı “kaleiçi” dışında inşa edilen; Gazi Mihal Bey (M. 1422), Beylerbeyi (Sinaneddin Yusuf Paşa) (15. yüzyıl ilk yarısı), Muradiye (15. yüzyıl ilk yarısı), Mezit Bey (15. yüzyıl ortaları), Üç Şerefeli (M. 1437- 47), Yıldırım Bayezid (M. 1397- 1400), II. Bayezid (M. 1487- 88) (G. 5), Selimiye (M. 1568- 1575) (G. 6) külliyesi ile şehir sur dışına taşınmıştır³¹. Fizikî gelişimini Arda, Tunca ve Meriç nehirlerinin yönlendirdiği ve sınırlandırdığı Edirne, başta padişahlar ve eşleri olmak üzere; vezir, defterdar, beylerbeyi gibi üst düzey yöneticiler yanı sıra, askerlerin, şeyhler- dervişlerin kurmuş oldukları vakıflar ve yaptırmış oldukları değişik işlevli çok sayıda yapı ile kısa süre içerisinde bir Türk- İslam şehri haline gelmiştir. Şehirde ayrıca, başkent olması dolayısıyla Saray-ı Âtik ve Saray-ı Cedîd olmak üzere iki de saray inşa edilmiştir. Tıpkı Bursa ve daha sonra İstanbul'da olduğu gibi, yönetim merkezi olan şehirde inşa edilen bu saray kompleksleri, hem bilim- sanat- kültür- eğitim merkezli ve hem de üretici- zanaatkâr kökenli nüfusun Edirne'ye yerleşmelerine imkân tanımıştır.

31 Mustafa Özer, “Edirne’de Osmanlı Dönemi Kültür Mirası,” 2. *Uluslararası Mimar Sinan Sempozyumu* içinde (Edirne: 2007), 159-178.

Görsel 5: Edirne II. Bayezid Külliyesi'nin havadan görünümü.
(Erişim 27 Eylül 2023, <https://idsb.tmgrup.com.tr/ly/uploads/images/2020/11/04/69717.jpg>)

Görsel 6: Edirne Selimiye Külliyesi'nin havadan görünümü.
(Prof. Dr. Nuri Seçgin Arşivi)

Beylikten devlet olma yolundaki mihenk taşları diyebileceğimiz İznik, Bursa, Dimetoka, Edirne gibi şehirlerin fethi, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin imparatorluğa doğru gidişinin hızlı, uzun ve sağlam adımları olarak kabul edilebilir. Fetihlerle ele geçirilen şehirlerin, izlenen bilinçli bir imar ve iskân politikasıyla hızlıca Türkleşip- İslamlaşması, başta devleti yönetenler ve aileleri olmak üzere, toplum içerisindeki statü sahibi kişilerin (kadı, bilgin, bürokrat, tüccar, vd.) kurmuş oldukları vakıflar aracılığı ile yürütülen imar ve inşa faaliyetleri yoluyla gerçekleştirilmiştir. Yukarıda başta Bursa ve Edirne örnekleri üzerinden açıkladığımız bu imar ve iskân politikasını, daha da gelişmiş olarak İstanbul'da görüyoruz. Hazırlıkları Edirne'de yapılan ve uzun tartışmalar sonrasında, II. Mehmed'in dirayetli tutumuyla başlayan İstanbul'un fetih süreci, 29 Mayıs 1453'te sona ermiştir. Yalnız bu son, Osmanlı Devleti için yeni adımların başlangıcı olmuştur. Konumu, kara ve deniz bağlantıları, köklü bir geçmiş ve buna ait harap da olsa bir alt yapısıyla İstanbul, Osmanlı Devleti'nin bu zamana kadar her alanda (siyasi, askeri, ticari, üretim, eğitim, bilim, kültür, sanat, şehircilik, vb.) biriktirdiği tecrübesini, zenginliğini, aktaracağı, uygulayacağı, geliştireceği bir şehir durumuna gelmiştir. Osmanlı Devleti'nin başta Bursa ve Edirne gibi iki başkenti yanı sıra, Anadolu ve Balkan coğrafyasında sınırlarına dahil ettiği şehir ve kasabalarda uyguladığı, geliştirdiği ve olgunlaştırdığı imar ve iskân politikası, İstanbul için de geçerlidir. İstanbul'un imar ve iskânı, yine hanedan mensupları, üst düzey yönetici ve askerler, kadılar, bilginler, tüccarlar, şeyhler ve toplum içerisinde statü sahibi kişilerin tesis ettikleri vakıflar marifetiyle inşa ettirdikleri değişik işlevli yapılarla hayata geçirilmiştir. Harap ve bakımsız halde olan İstanbul, özellikle Fatih Sultan Mehmed'in bizzat kendisi başta olmak üzere, üst düzey yöneticileri teşvik ederek başlattığı imar ve iskân seferberliği ile tüccarların, zanaatkarların, bilginlerin, kısacası şehir hayatına yön veren insanların ilgisini çekmiştir. Bu sayede İstanbul, her bakımdan canlanmaya, gelişmeye başlamış, bunun sonucunda da, artan nüfusun ikâmet edeceği mahallelere ve esnaf ve zanaatkarların mesleklerini icra edebileceği değişik işlevli yapılardan oluşan külliyele kavuşmuştur.

İstanbul'un fethinin ardından bir yandan şehrin nüfusunu artırıcı adımlar atılırken, bir yandan da her biri bir semtin, mahallenin çekirdeği olan külliyele ve diğer yapılar inşa edilmeye başlanmıştır. Bu doğrultuda gerek şehri fetheden Fatih Sultan Mehmed olmak üzere, ardından gelen padişah ve aileleri ile yukarıda belirtilen, toplum içerisinde statü sahibi varlıklı ve şehir hayatına yön veren insanlar, kurmuş oldukları vakıflar ve inşa ettirdikleri değişik işlevli yapılarla, şehrin imar ve iskânına çok önemli katkılar sağlamışlardır.

Fatih Sultan Mehmed'in yaptırdığı ve tasarımı, yerleşim düzeni ve yapı çeşitliliği ile Osmanlı şehirciliği ve mimarlığı için oldukça önemli bir gelişmeyi yansıtan Fatih Külliyesi (M. 1463-1570) (G. 7), Mahmud Paşa Külliyesi (M. 1473-1574), Eyüpsultan Külliyesi (M. 1458-1559), Yavuz Sultan Selim Külliyesi (M. 1522) (G. 8), Şehzade Mehmed Külliyesi (M. 1543-1548), Süleymaniye Külliyesi (M. 1550-1557) (G. 9), Üsküdar Valide-i Atik Külliyesi (M. 1570-1579), Zal Mahmud Paşa Külliyesi (M. 1569-1577), Hekimoğlu Ali Paşa Külliyesi (M. 1734-1535), İstanbul'un farklı semtlerinde inşa edilmiş önemli külliyelelerden bazılarıdır.³²

32 İstanbul'da Osmanlı Dönemi'nde inşa edilen külliyele ve diğer yapılar için bkz. 25 numaralı dipnotlardaki

Görsel 7: İstanbul Fatih Külliyesi'nin havadan genel görünümü. (Google Earth)

yayınlarına; Aptullah Kuran, "Mimar Sinan'ın Külliyesi," *Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri* içinde (İstanbul: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1988), 1:167-173; Ekrem Hakkı Ayverdi, "Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskanı ve Nüfusu," *Vakıflar Dergisi* 4 (1958), 245-248. Zeynep Nayır, *Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası (1609-1690)* (İstanbul: İTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları, 1975); Stefanos Yerasimos, "Osmanlı İstanbul'unun Kuruluşu," *Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı: "Uluslarüstü Bir Miras"* içinde, ed. Nur Akın, Afife Batur ve Selçuk Batur (İstanbul: YEM Yayınları, 1999), 195-205; Doğan Kuban, *İstanbul, Bir Kent Tarihi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017).

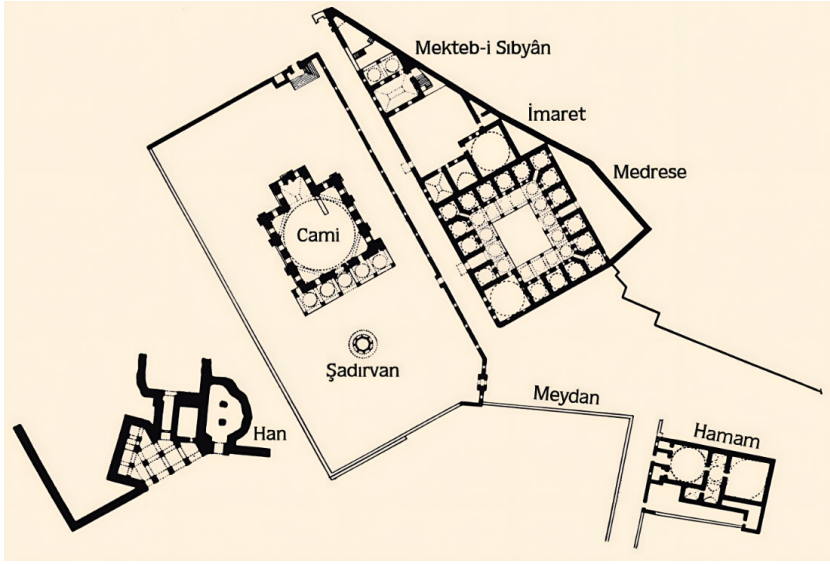
Görsel 8: İstanbul Yavuz Selim Külliyesi'nin havadan görünümü.
(Prof. Dr. Nuri Seçgin Arşivi)

Görsel 9: İstanbul Süleymaniye Külliyesi'nin havadan görünümü.
(Erişim 27 Eylül 2023, <https://istanbultarihi.ist/312-suleymaniye-camii-ve-kulliyesi>)

Vakıf-bâni ilişkisi üzerinden Osmanlı şehirlerinin kuruluş- gelişmesine Anadolu'dan verilebilecek en somut örnekler arasında; Lâle Devri'nin önemli yöneticilerinden, III. Ahmed'in sadrazamı Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın, kurmuş olduğu vakıflar aracılığı ile İstanbul'da

ve doğduğu yer olan Muşkara Köyü'nde yaptırdığı külliye belirtilebilir³³ (G. 10). Ürgüp kazasının Uçhisar nahiyesine bağlı Muşkara köyü; cami, medrese, kervansaray, imaret, sıbyan mektebi, hamam ve iki çeşmeden oluşan külliye (M. 1726- 27) inşa edilmeden önce, az sayıda nüfusa sahip bir yerleşim yeri idi. Külliye inşa edildikten sonra, köy halkına getirilen vergi muafiyeti yanı sıra, yakın çevreden getirilerek iskân edilen üretici- tüccar- zanaatkârlarla bir cazibe merkezi haline gelmiştir. Hızla nüfusu artan Muşkara Köyü, önce orta ölçekli bir kasabaya, ardından da “yeni kurulan şehir” anlamına gelen Nevşehir ismiyle bir kaza merkezine dönüşmüştür³⁴.

Görsel 10: Nevşehir Damad İbrahim Paşa Külliyesi'nin vaziyet planı.
(Erişim 27 Eylül 2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/damad-ibrahim-pasa-kulliyesi--nevsehir>)

Bir köy iken, vakıf sistemi içerisinde inşa edilen külliye ve diğer bazı uygulamalarla bir kaza merkezi haline gelen Muşkara'nın Nevşehir'e dönüşümüne benzer uygulamaları, Osmanlı Devleti'nin pek çok yerleşim ve yollar üzerindeki konaklama yerlerinde görmek mümkündür.

Damat İbrahim Paşa'nın doğduğu köy olan Muşkara'da, kendi adıyla bir külliye yaptırarak, günümüzdeki Nevşehir'in kuruluşuna ve gelişmesine öncülük ettiği uygulamanın benzerini, Çanakkale- Babakale- Baba Burnu'nda da görmek mümkündür. Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın damadı ve aynı zamanda kaptan-ı deryâ olan Kaymak Mustafa Paşa'nın, kurmuş olduğu vakıflar yoluyla başta Edirne olmak üzere pek çok yerde (Denizli, Sakız Adası, İzmir ve

33 Erkan Atak, “Nevşehirli Damat İbrâhim Paşa'nın Külliyeleeri Üzerine Bir Değerlendirme,” *Sanat Tarihi Dergisi* 31 (2022), 981-993.

34 İlknur Aktuğ Kolay, “Damad İbrahim Paşa Külliyesi,” *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c.8 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 442-449.

Babakale, vd.) gerçekleştirdiği imar ve inşaa faaliyetleriyle, yeni yerleşim yerlerinin, semtlerin, mahallelerin, kasaba ve şehirlerin kurulmasına, gelişmesine ve şenlenmesine önemli katkılarda bulunduğu anlaşılmaktadır³⁵. Kaymak Mustafa Paşa'nın, Çanakkale- Babakale'de inşa ettirdiği kale ile birlikte cami, hamam ve beş adet çeşmeden oluşan külliyesi (M. 1726- 27), bölgenin kuruluş, gelişme ve şenlenmesine öncülük etmesi bakımından dikkate değer niteliktedir³⁶.

Yukarıda, Osmanlı Devleti'nin üç başkenti ile Anadolu'daki bazı küçük ve orta ölçekli yerleşim birimlerinin kuruluş ve gelişmelerinde benimsenen şehirleşme, imar ve iskân anlayışını, politikalarını; *bâni- vakıf- imar- iskân- şehirleşme* kavramlarının birbirleriyle olan iş birliği ve ilişkisi üzerinden inceleyip, yorumlamak sağlıklı olacaktır. Söz konusu kavramların, ister yeni kurulan, isterse mevcut bir şehir ve kasabanın imar ve iskânında hayata geçirilen bu iş birliği ve ilişki, Osmanlı Devleti'nin şehirleşme, yerleşme, imar ve iskân politikasının temel yaklaşımı olmuştur.

Bu yaklaşımı, Osmanlı Devleti'nin diğer şehir ve kasabalarında da gözlemlemek mümkündür. Sözelimi; Dimetoka, Filibe, Selanik, Üsküp, Kalkandelen, Saraybosna, Elbasan, Berat, Prizren gibi Balkan; Amasya, Tokat, Trabzon, Konya, Diyarbakır, Manisa gibi Anadolu; Bağdat, Şam, Kahire gibi Ortadoğu ve Kuzey Afrika ve diğer coğrafyalardaki Osmanlı şehir ve kasabalarında da benzer bir imar ve iskân politikasının, kurulan vakıflar yoluyla gerçekleştirildiğini söylemek mümkündür. Söz konusu bu ve diğer Osmanlı şehir ve kasabalarında, yukarıda ayrıntılı bir şekilde izah ettiğimiz imar- iskân politikaları uygulanmıştır. Bu doğrultuda kurulan vakıflar yoluyla, her biri kendi adını verdikleri mahallenin, semtin merkezi durumunda olan külliyeler, imaretler, cami ve mescidler, tekke ve zaviyeler inşa edilmiş, bunların bakım- onarım, çalışan maaşları ve diğer giderleri karşılamak amacıyla da, şehrin ticaret ve üretim bölgelerinde, akar adı verilen ticari nitelikli yapılar (dükkan, arasta, han, bedesten, değirmen, vb.) inşa edilmiştir. Böylece, hem ticaret ve üretim bölgelerinin gelişmesi sağlanmış, hem de buna bağlı olarak şehre göç eden nüfusun ikâmet edeceği yeni semtlerin, mahallelerin kurulması sağlanmıştır. Kuşkusuz, kurdukları vakıflar marifetiyle şehir ve kasabaların fizikî, ticari, ekonomik, kültürel ve sosyal yönlerden gelişmesine öncülük eden, katkı sağlayanlar, Bursa, Edirne, İstanbul örneklerinde olduğu gibi, yine devlet yöneticileri ve aileleri ile üst düzey yöneticiler, kadılar, bilginler, tüccarlar, şeyhler, vd. dir.

35 Erkan Atak, "Kaptan-ı Deryâ Kaymak Mustafa Paşa'nın İstanbul'daki İmar Faaliyetleri", *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 2020 Sonbahar Özel Sayısı (2020), 169-170.

36 Ali Osman Uysal, "Kaymak Mustafa Paşa'nın Hatırası: Babakale," *Ayvacık Değerleri Sempozyumu, 29-30 Ağustos Ayvacık, 2008* (Çanakkale: 2008), 117-150; Ali Osman Uysal, "Çanakkale İli Lapseki, Biga, Çan, Bayramiç, Ayvacık, Ezine İlçelerinde Türk Dönemi Yüzev Araştırması 2010," *29. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1. Cilt* içinde (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 2012), 34.

3. Sonuç

Türk ve İslam tarihi incelendiğinde, vakıf kurumunun sekizinci yüzyıldan, 19. yüzyılın sonlarına kadar varlığını etkin bir şekilde sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Kuruluş amaçlarına bağlı olarak pek çok çeşidi bulunan vakıflar, özellikle Osmanlı Dönemi'nde yaygınlaşmış ve toplum hayatının hemen her alanında (sosyal, kültürel, dini, ticari, ekonomik, eğitim, sağlık, alt yapı, vd.) varlığını ve etkisini hissettirmiştir. Başta yönetici kadro olmak üzere toplum içerisinde statü sahibi varlıklı kişilerin kurmuş oldukları vakıflar, şehir ve kasabalarda yaşayan insanların ihtiyaç duyduğu pek çok alanda gerçekleştirilmiş oldukları faaliyetlerle önemli katkılar sağlamışlardır. Kurulan vakıflar bünyesinde, şehir ve kasabalar ile yollar üzerinde gerçekleştirilen imar faaliyetleri ile, devletin bu konulardaki sorumluluğu da önemli ölçüde üstlenilmiştir. Böylece, devletin bu alanlara kanalize etmesi gereken zaman, finansman ve emek, ihtiyaç ve öncelik duyulan diğer alanlara aktarılmıştır.

Kısa süre içerisinde bir beylikten devlete, sonrasında da imparatorluğa dönüşen Osmanlı hanedanı; bu hızlı büyümeye, sınırlarını genişletmeye bağlı olarak şehirleşme, üretim, ticaret, eğitim gibi konularda, İslam tarihinde yüzlerce yıllık bir tecrübeye sahip olan vakıf kurumunun desteğini almıştır. Gerek evveli Bizans (Doğu Roma) olup yeni fethedilen yerleşim birimleri ve gerekse de, halihazırda bir Türk veya İslam yerleşimi olsun, küçük veya büyük ölçekli her türlü şehir ve kasabanın imar ve iskânında, yukarıda açıklanan anlayışla hareket edilmiştir. Bu anlayış, başkent konumunda olan Bursa, Edirne ve İstanbul gibi büyük şehirlerde daha da geliştirilerek; orta ve küçük ölçekli olanlarda ise daha yalın şekilde uygulanmıştır.

Yukarıda, kuruluş amacını, kurucularını, işleyişlerini, şehir ve kasabalarda yaşayan halkın ihtiyaçlarını gidermeye yönelik (özellikle imar ve inşaa alanındaki) faaliyetlerini örneklerle açıkladığımız, kuruluşu Osmanlı Dönemi'ne inen ve varlığını sürdüren vakıflara ilâveten, günümüzde kurulanlarla birlikte, adeta bir sivil toplum kuruluşu şeklinde, varlığını ve faaliyetlerini çeşitlendirmiş- zenginleştirmiş olarak sürdürmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça / References

Araştırma ve Yayınlar

- Akdağ, Mustafa. *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, 1243-1453*. 1 cilt. İstanbul: Barış Kitap, 1979.
- Akozan, Feridun. "Türk Külliyesi." *Vakıflar Dergisi* 8 (1969): 303-308.
- Aktuğ Kolay, İlknur. "Damad İbrahim Paşa Külliyesi." *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 8: 447-449. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Aktüre, Sevgi. *19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Türk Kenti Mekansal Yapı Çözümlemesi*. Ankara: İTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları, 1981.
- Aktüre, Sevgi. "Anadolu Türk Kentinde Türkleşme-İslamlaşma Süreci, Mekansal Yapı Değişimi ve İslam Mimari Mirası." *İslam Mimari Mirasını Koruma Konferansı (22- 26 Nisan 1985), Bildiriler içinde* 19-38. İstanbul: 1987.
- Aliağaoğlu, Alpaslan ve Uğur, Abdullah. "Osmanlı Şehri." *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 38, (2016): 204-211.
- Aru, Kemal Ahmet. "Osmanlı Türk Kentlerinin Genel Karakteristikleri Üzerine Görüşler", *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme* içinde 329-334. İstanbul: 1996.
- Atak, Erkan. "Kaptan-ı Deryâ Kaymak Mustafa Paşa'nın İstanbul'daki İmar Faaliyetleri." *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 2020 Sonbahar Özel Sayısı (2020): 168-182.
- Atak, Erkan. "Neşehirli Damat İbrahim Paşa'nın Külliyesi Üzerine Bir Değerlendirme." *Sanat Tarihi Dergisi* 31 (2022): 981- 993.
- Ateş, Nilüfer. "Osmanlı'da Vakıf-Külliye-Şehir İlişkisi." *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/2 (2017): 151-164.
- Ayverdi, Ekrem Hakkı. "Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskanı ve Nüfusu." *Vakıflar Dergisi* 4 (1958): 245-248.
- Ayverdi, Ekrem Hakkı. *İstanbul Mi'mari Çağının Menşe'i, Osmanlı Mimarisinin İlk Devri, 630- 805 (1230-1402)*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1966.
- Ayverdi, Ekrem Hakkı. *Osmanlı Mi'marisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri, 806- 855 (1403- 1451)*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1972.
- Ayverdi, Ekrem Hakkı. *Osmanlı Mi'marisinde Fatih Devri. 855- 886 (1451- 1481) III*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1973.
- Ayverdi, Ekrem Hakkı. *Osmanlı Mi'marisinde Fatih Devri, 855- 886 (1451- 1481) IV*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1974.
- Ayverdi, Ekrem Hakkı. *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri, Yugoslavya II*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1981.
- Ayverdi, Ekrem Hakkı. *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri, Yugoslavya III*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1981.
- Ayverdi, Ekrem Hakkı. *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri, Bulgaristan, Yunanistan, Arnavutluk IV*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1982.
- Barkan, Ömer Lütfi. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler-I, İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler." *Vakıflar Dergisi* 2 (1942): 279-386.
- Barkan, Ömer Lütfi. "Şehirlerin Teşekkül ve İnkişafı Tarihi Bakımından Osmanlı İmparatorluğunda İmarat Sitelerinin Kuruluşu ve İşleyişine Ait Araştırmalar." *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 23 (1963): 239-296.

- Bayartan, Mehmet. "Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar ve Vakıf Sisteminin Şehre Kattığı Değerler." *Osmanlı Bilim Araştırmaları* 10, (2008): s. 157-175
- Baykal, Kazım. *Bursa ve Anıtları*. Bursa: Cenkler Matbaası, 1993.
- Cezar, Mustafa. "Geçen Yüzyıllardaki Türk Şehri." *İslam Mimari Mirasını Koruma Konferansı (22- 26 Nisan 1985)*, *Bildiriler* içinde 182-197. İstanbul: 1987.
- Cezar, Mustafa. "Türkler ve Şehirleri", *İslam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler 1* editörler Vecdi Akyüz ve Seyfettin Ünlü içinde 271-280. İstanbul: İlke Yayınları, 1996.
- Creswell, K. A. C., *The Muslim Architecture in Egypt I-II*. Oxford: 1952-1959.
- Çadırcı, Musa. *Tanzimat Sürecinde Türkiye-Anadolu Kentleri*. Ankara: İmge Kitabevi, 2011.
- Ergenç, Özer. "1580-1596 Yılları Arasında Ankara ve Konya Şehirlerinin Mukayeseli İncelenmesi Yoluyla Osmanlı Şehirlerinin Kurumları ve Sosyo-Ekonomik Yapısı Üzerine Bir Deneme." Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 1973.
- Ergenç, Özer. "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fiziki Yapıya Etkileri", *İslam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler 1* editörler Vecdi Akyüz ve Seyfettin Ünlü içinde 407-413. İstanbul: İlke Yayınları, 1996.
- Ergin, Osman. *Türk Şehirlerinde İmaret Sistem*. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1939.
- Goodwin, Godfrey. *A History of Ottoman Architecture*. London: Thames & Hudson Press, 2003
- Gülsoy, Ufuk, Vahdettin Engin, Ömer İşbilir, Ali Fuat Örenç, Mesut Aydınar, Ekrem Tak ve Arif Kolay. *Bir Medeniyetin İzdüşümü Vakıflar*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 2014.
- İnalçık, Halil. "İstanbul: Bir İslam Şehri." *İslam Tetkileri Dergisi* 9 (1995): 221-242.
- Kırımlı, Hakan ve Nicole Kaçal-Ferrari. *Kırım'daki Kırım Tatar (Türk-İslam) Mimari Yادigarları*. Ankara: T.C. Başbakanlık Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Yayınları, 2016.
- Kiel, Machiel. *Ottoman Architecture in Albania, 1385- 1912*. İstanbul: Research Centre for Islamic History, 1990.
- Kozak, İ. Erol. *Bir Sosyal Siyaset Müessesesi Olarak Vakıflar*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları, 1994.
- Kuban, Doğan. *Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1995.
- Kuban, Doğan. *İstanbul, Bir Kent Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.
- Kuran, Aptullah. "Onbeşinci ve Onaltıncı Yüzyıllarda İnşa Edilen Osmanlı Külliyelerinin Mimari Esasları Konusunda Bazı Görüşler." *İstanbul Üniversitesi I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi (15-20 Ekim)* içinde 795-814. İstanbul: 1973.
- Kuran, Aptullah. *Mimar Sinan*. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986.
- Kuran, Aptullah. "Mimar Sinan'ın Külliyesi." *Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri I* içinde 167-173. İstanbul: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1988.
- Müderrişoğlu, M. Fatih. "16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda İnşa Edilen Menzil Külliyesi." Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1993.
- Müderrişoğlu, M. Fatih. "Osmanlı Devleti'nde Vakıf Medeniyeti: Bani ve Şehir İlişkisi", *Vakıf Medeniyeti ve Şehir (Sempozyum)* içinde 51-66. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2013.
- Nayır, Zeynep. *Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası (1609-1690)*. İstanbul: İTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları, 1975.
- Oruç, Hatice. "Bosna şehirleri ve Vakıflar." *Sabah Ülkesi, Kültür- Sanat ve Felsefe Dergisi* 52, (2017): 118-123.
- Öney, Gönül. "Mısır'da Osmanlı Mimarisinin Sentezi." *Sanat Tarihi Dergisi* 5, (1990): 139-148.

- Özcan, Görgün. *Osmanlı Şehirciliği ve Vakıflar*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2022.
- Özer, Mustafa. "Edirne'de Osmanlı Dönemi Kültür Mirası." 2. *Uluslararası Mimar Sinan Sempozyumu* içinde 159-178. Edirne: 2007.
- Özer, Mustafa. "Balkanlar'da Osmanlı Kenti ve Mimarlık Mirası." *Vakıf Restorasyon Yıllığı* 13 (2016): 120-133.
- Öztürk, Nazif. *Menşe'i ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1983.
- Pektaş, Kadir. *Tunus'ta Osmanlı Mimari Eserleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2002.
- Reyhanlı, Tülay. "Osmanlı Mimarisinde İmaret: Külliye Üzerine Notlar." *Türk Kültürü Araştırmaları* 15 (1976): 121-129.
- Sözen, Metin, Rüçhan Arık, Kozan Asova, Aygen Bilge, Zeynep Çelik, Zeynep Nayır, Ayla Ödekan, Engin Özden, Mustafa Pehlivanoglu, Zeynep Sağnak, Mete Tapan ve Ayşe Yönder. *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1975.
- Tekeli, İlhan. "Osmanlı İmparatorluğunda Kent Planlaması Pratiğinin Gelişimi ve Kültürel Mirasın Korunmasındaki Etkileri." *İslam Mimari Mirasını Koruma Konferansı (22- 26 Nisan 1985)*, *Bildiriler* içinde 159-173. İstanbul: 1987.
- Uluçam, Abdüsselam. *Irak'ta Türk Mimari Eserleri*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989.
- Uysal, Ali Osman. "Kaymak Mustafa Paşa'nın Hatırası: Babakale", *Ayvacık Değerleri Sempozyumu, (29-30 Ağustos Ayvacık, 2008)* içinde 117-150. Çanakkale: 2008.
- Uysal, Ali Osman. "Çanakkale İli Lapseki, Biga, Çan, Bayramiç, Ayvacık, Ezine İlçelerinde Türk Dönemi Yüzey Araştırması 2010." 29. *Araştırma Sonuçları Toplantısı 1. Cilt* içinde 27- 49. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 2012
- Yediıldız, Bahaeddin. "Vakıf." *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 42: 479-485. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Yerasimos, Stefanos. "Osmanlı İstanbul'unun Kuruluşu." *Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı: "Uluslarüstü Bir Miras"* editörler Nur Akın, Afife Batur ve Selçuk Batur içinde 195-205. İstanbul: YEM Yayınları, 1999.

İnternet Kaynakları

- Bursa Yeşil Külliyesi'nin havadan görünümü. Erişim 27 Eylül 2023, <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/bursa/TurizmAktiviteleri/yesil-kulliyesi>
- Bursa Yıldırım Bayezid Külliyesi'nin havadan görünümü. Erişim 27 Eylül 2023. <https://fotograf.bursa.com.tr/tarihi-kulliyeye-ve-medreseler/>.
- Edirne II. Bayezid Külliyesi'nin havadan görünümü. Erişim 27 Eylül 2023. (<https://idsb.tmggrup.com.tr/ly/uploads/images/2020/11/04/69717.jpg>).
- İstanbul Süleymaniye Külliyesi'nin havadan görünümü. Erişim 27 Eylül 2023. <https://istanbultarihi.ist/312-suleymaniye-camii-ve-kulliyesi>.
- Nevşehir Damad İbrahim Paşa Külliyesi'nin vaziyet planı. Erişim 27 Eylül 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/damad-ibrahim-pasa-kulliyesi--nevsehir>.
- Payas Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi'nin genel görünümü. Erişim 27 Eylül 2023. <https://www.devletialiyeyi.com/wp-content/uploads/2021/12/239837sokollu-mehmet-pasa-kulliyeye-ve-kalesijpg.jpg>.

